

העיר לוד לענין קריאת מגילה במוקפין

א. מעמדה של לוד

העיר לוד למעלה מכל ספק שהיא לוד מימי חז"ל ועד היום, שעליה העידו שמוקפ"ח מימי יהושע. אלא שהיה מקום לחשוש שמקומה המדויק של העיר לוד הקדומה שבתחומי העיר כיום, הינו שטח בלתי מיושב, אולי אזור תעשייה וכיו"ב שלא דרים בו. אלא שלפי החקירות הנמרצות בתל לוד (כבר שנים רבות, ובפרט בשנת תשע"ז-ט, בשכונת נוה ירק ורמז), נראה שבאזור שבו גופא היתה העיר המוקפ"ח גרים גם כיום (היא תל לוד, שלפי הממצאים שנחפרו בה במקומה באופן מסודר, היתה מיושבת מהתקופה הכנענית, דרך תקופת המלוכה, בית שני והתקופה הרומית והערבית), וגם מעט יהודים גרים בה¹.

¹ מדברים שכתבתי אחרי ביקורי בתל לוד, יב אד"ש תשעט, ושיחה עם אנשי מקצוע במקום:

תל לוד, ולוד העתיקה נחפרת זה כ-150 שנה, החל מחפירות ה-PEF הבריטית ועד היום. נחפרו בה לאורך השנים כמאתיים חפירות שונות.

'תל לוד' הינו תל שטוח ככל האזור, ולא בנוי על גבעה טבעית. לכן לא נאלצו לבנות בו בתחום מצומצם. משו"כ אחרי שנחרבה העיר, השבכה המאוחרת ממנה, לא תמיד נבנתה מחדש על מקום הבתים ההרוסים בדוקא אלא פעמים לצידם, כשחרבות מהתקופה הקודמת נשארו חרבים לצד בתים חדשים מהם. לאחר תקופה חורבן נוספת בנו מחדש לצד החרבות האחרונות – על החרבות מהתקופה שלפני קודמתה.

ההוכחה לכך היא שיש ריבועי חפירות, שבשכבות שבהן קיימים דילוגי תקופות. פעם תקופת המלוכה חסרה, ופעם תקופת בית שני חסרה, וכיו"ב. יחד עם זאת, לכל התקופות יש 'נציגות' עקבית ברורה בחפירות. החל מהתקופה הכנענית, דרך תקופת המלוכה, בית שני, רומית-ביזנטית, ערבית קדומה, צלבנית ועד התקופה העות'מאנית והמנדטורית בשכבות העליונות.

חומת לוד אמנם לא נמצאה עד כה, הגם שמחפשים אותה בסביבות מה שנכון להיום נחשב גבולות התל הכנעני, אלא שלא שמענו אינה ראייה. ובפרט שחומה באדמה רכה, מתפרקת ונלקחת לשימוש מישני אחרי חורבן של תקופה. מסתבר גם שהחומה היתה מלבני בוך, המתאימים לחומר הזמין בשטח, שאינן חזקות כאבן (דוגמא לזה תל אשדוד השטוח, בו נחשפו חלקי החומה עשוית לבני בוך, באורך כולל של 1,500 מטר, בעובי כ-4 מטר וגובהה כ-6 מטרים. כך גם חלק מהבתים בתל יריחו עשויים לבני חול, החומר המצוי והזמין בשטח, כפי שראיתי בעיני. אלא שבניגוד לתל אשדוד שלא היה מיושב באופן מסיבי בתקופות שאחרי חורבנו/נטישתו ולכן חומתו שרדה, לוד עיר פעילה כל העת, והגיוני להניח שחומת החול עשויה להחרב). בתלים רבים (בדור"כ סלעיים) נמצאו חומות, אך בתלים רבים, ובפרט בתלים היושבים באדמה רכה של מישור החוף לא נמצאו חומות.

בחפירות ריבועי שטח מסודרות, נחשפו ותועדו שכבות בגוונים שונים על כותלי בורות החפירה, המראים תקופות של בניה שונות, עד התקופות הקדומות ועד התקופה הכנענית. ראיתי התמונות, ועתידות להתפרסם.

בחפירה במגרש בית הספר שנבנה כעת בין הרחובות; ביתר/טשרניחובסקי/חללי אגדיר (הבנין הדרומי), גילו שכבת מגורים גדולה מימי בית ראשון. זו **החפירה הדרומית ביותר עד כה** שנמצאה בה שכבה מבית ראשון. ראיתי תמונות ברורות של החפירה שכוסתה בבנין בית ספר הערבי ההולך ונבנה כעת (דבוק לו מצפון מבנה בית ספר חדש נוסף, שכבר נשלמה בנייתו קודם לכן).

יש שני בתים של תושבים יהודים בכל התל, לדברי ערבי תושב השכונה הקטנה, שעמו שוחחתי היום; בית אחד ברחוב ביתר מול מסדה, מתגוררות בו אם ובתה, בבית חד קומתי עלוב בסגנון ערבי (הבית משלהי התקופה העות'מאנית). ומולו בית נוסף כדוגמתו, בפיתח רחוב ביתר/מסדה, שניהם מסומנים ב'מפות ישראל' כמגרש 17. ושניהם סמוכים מאוד למבנה ביה"ס בו נמצאו החרבות הנ"ל מבית ראשון.

מחפירה זו שבבית הספר, ולדרום, נמצאו שכבות מתקופת בית שני, אך כאמור לא מבית ראשון, ולא מתקופות קודמות לה. לדוגמא 'פסיפס לוד' שמעליו נבנים כעת מבנה גדול שיהווה מרכז לתיירות, נמצא כמה מאות מטרים מבית הספר הנ"ל, ברחוב החלוץ פינת סטרומה. תחת שכבת פסיפס הבית המפואר מהתקופה הביזנטית שנמצאה, נתגלתה שכבה שגם בה רצפת פסיפס נוספת, מהתקופה ההרודיאנית של בית שני.

בחפירת רחוב נרדאו/קלויזנר שבה ביקרנו, נמצאה עד כה שכבת התקופה הערבית הקדומה, כולל בית יוצר לנרות חרס מתקופה זו. לדברי החופר אברהם טנדלר (נין של האג"מ), נחשפו בה כבר גם שרידי שכבה מתקופת בית שני, אך לא של בתי ישוב אלא בית מלאכה קטן. יש לציין שמקום זה נחשב כיום לקצה 'תל לוד', אך נמוך ממרכז התל המוגבה שנוצר מבניית שכבות זו על זו.

בכמה משכבות החפירות בתל לוד נמצאו כלי אבן, מאפיין יהודי מובהק לכלי שאינו מקב"ט שעלותו יקרה ליצור, ולרוב יוצר רק מסיבות הלכתיות, אך בחפירות בתקופה הרומית כבר לא מוצאים כאלו (אחרי חורבן הבית ודעיכת ההקפדה על טהרות).

גבולות העיר לוד העתיקה לתקופותיה (לא רק הכנענית); **במזרח**, נחל אילון, שאפיקו אף סטה מעט לכאן ולכאן בתקופות קדומות, וישנן חפירות המצביעות על כך (לא קבלנו הסבר מפורט מה הן העדויות). ומכל מקום יתכן שלוד הכנענית מוקפת החומה, לא התפרסה עד נחל אילון, כי יש גבול הגיוני לגודלה של עיר בתקופה זו, וגם לא נמצאו ממצאים מתקופות אלו בחפירות שסביב התל. **בצפון**, העיר לוד בתקופותיה הקדומות כנראה לא הגיעה מעבר לגשר העתיק מצפון לכיכר ספרא (הגשר שבנה הסולטן בייברס הערבי על נחל אילון, ויתכן שבסיסו קדום יותר, ועד היום הכביש סלול עליו). **במערב** לכאורה העיר הסתיימה ברחוב אבא הלל והרצל, אך יתכן שהתרחבה גם מעבר

[ר' יואל אליצור האריך להראות במאמר מנומק (תחומין ט) שהעיר לוד היא לוד שבכל התקופות, ויושבת על מקומה ולא באיזור אחר²].

ב. הנירון ההלכתי אודות לוד, וסברת הגרי"ש אלישיב זצ"ל

ידועים דברי הרב נתן אורטנר זצ"ל רב דלוד, בספרו יד נתן (ח"ב סי' ל, קונטרס פורים בעיר לוד), שהאריך לקבוע שבלוד עיקר פורים בט"ו. (וראה שם אות י' שהביא את עיקרי דבריו של ר' יואל אליצור הנ"ל). ואעפ"כ הביא הרב אורטנר דבריו של מרן הגרי"ש אלישיב אליו, שלא לזוז מהמנהג שנהגו ספק בכל ערי א"י, והגרי"ש אמר לו כך: 'שאף אם אני יכול להשבע דלוד דהיום היא זו שהיתה בימות יהושע בן נון לאור כל הנ"ל, כיון דכבר נהגו פורים בשני הימים, יש להמשיך כך משום המנהג שנהגו, עכ"ד. ולדעתי פסק הכי, מפני שזה דור יתום, ואולי גם משום שלא סגי ליה בהכרע מצד החקירות, כשאין מורה גדול שיודע לשפוט עפ"ז וצריך לסמוך על דברי אחרים. ואפשר להגדיר כך: שלא 'לוד' בספק אם היא עיר חומה, כי ודאי זו היא לוד מוקפת החומה, אלא אנן לא יכולים לקבוע הלכה ברורה בדור יתום זה, ולכן הוא נתלה במה שהנהיגו רבני ירושלים דאז שזה ספק. והרב אורטנר הנ"ל הכריע שעושים שני הימים בברכה (בקה"ת), וגם בפורים המשולש קורא המפטיר קריאה דפורים והפטרות פורים, והסכים עמו המשיב הגדול ר' מנשה קליין. והאמת שאם לדון בקרקע, דברי הגרי"ש א"ה הנ"ל אינן מחוורים לנקוט כהמנהג שנהגו. דהנה מנהג זה שהובא בציץ הקודש (לריצ"מ שפירא, סי' נג אות ד) מתוך המו"מ בדברי הגר"ש סלנט, לא בא מתוך הכרת ענין לוד וההכרעה שהיא ספק, אלא אדרבא, מתוך חוסר ידיעה מוחלט הסתפקו שמא בכ"ז לוד דהיום משמרת את שמה של לוד העתיקה במקומה, ולכן על דרך חומרא לנהוג בה גם בט"ו. לעומת זאת הנידון שלפנינו הפוך ממש, שאחר הברור היסודי אין שום ספק שכאן שכנה לוד, וממילא אין שייכות בין המנהג הקדום לנידור³.

לה. **בדרום** אין ידיעה עד להיכן התפרסה, ולא נחפרו כראוי שכבות עמוקות בלוד העתיקה ובשכונת רמת אשכול (גם לא נשלל בוודאות שמא היו שם שכבות כנעניות, אלא שיש גבול הגיוני לגודל עיר כנענית מוקפת חומה, ולא מסתבר לקחתה הרבה דרומה).

סביבות לוד, למזרח נחל אילון נחפרו עתיקות, בישוב גינתון ובכפר הנוער בן שמן, וגם מדרום לעיר לוד. אך גם כאשר הגיעו לקרקע הבתולה באותם אתרים, לא נמצאו כל שרידים מוקדמים לימי בית שני. גם בשכונת אחיסמך החדשה נמצאה באר מהתקופה הפרסית (אם אינני טועה בזכרוננו מהנאמר), המורה על אזור חקלאי, ולא היה בה ישוב.

התל המוגבה שלכאורה אותו בלבד יש לראות כהעיר הכנענית; **במערב**, גובל ברחוב אבא הלל. **בדרום**, צפונית מעט לרחוב נורדאו. **במזרח**, מזרחית מעט לרחוב האחוזה (מסגד אבו בכר יושב על מורדות התל המוגבה). **בצפון**, בסימו של רחוב ביתר היכן שהמסגד בעל הכיפה.

למסקנא: הסיבה שאת תל לוד בלבד יש לראות כלוד הקדומה היא הן משום גובהו של התל המעיד על שכבות רבות של בניה, והן משום שרק בו נמצאו שכבות בניה מלפני תקופת בית שני.

לענין ראיית שכונת גני אילון/אחיסמך שמדרום לתל לוד (שאינה סמוכה ללוד העתיקה, וגם עדיין איננה מחוברת לשכונת גני יער הסמוכה לתל לוד); יש בין שכונות רמז ונווה ירק (תל לוד) לבין שכונת אחיסמך שמדרום להם, גבעה רחבה שעליה בנויות השכונות נווה נוף וגבעת הזיתים שגובהם כ-70 מטר מפני הים, וכיום הם מיושבות בהמשך אחד עם העיר לוד העתיקה. תל לוד גבוה רק כ-55 מטר מפני הים, ומשכך א"א לראות ממנה את אחיסמך הרחוקה מרחק ניכר לדרום משכונת גבעת הזיתים וגובהה כ-60 מעט מעל פני הים. ואמנם הבתים הגבוהים בתל לוד גובהם כ-15 מטר, והבתים הגבוהים באחיסמך גבוהים כ-29 מטר, וא"כ היה ניתן לראות מגובה כזה, ומסתברא שחומות העיר ומגדליה הם הקובעים לענין נראה (שכל שרואים בני הכפר את בתי הכרך או מקצתם סכמה דעתייהו עליהם), אלא שגם על הגבעות שמדרום לוד נבנו שכונות עם בתים גבוהים כ-12 מטר ומעלה, ושוב א"א לראות מזל"ז, ונתייחס לזה כאילו הקרקע גבוהה בכל מקום ב-15 מטר, כי אם מנכים את הבתים ננכה הכל, ואם לא מנכים את הבתים אזי לא מנכים כלום. [עוד יש מקום לדון על השכונה הנ"ל, כמו על שכונות 'רמות' ואחרות שבירושלים, המחברים לעירוב העירוני ומותרים בטלטול ודינם כחצר גדולה. ואף כאן אם מחוברת לעירוב העירוני יש לדון בכך מהו ערכו של העירוב, ואם מועיל עירוב שכונה נכרית כתל לוד, והאם כעת יש בכלל אפשרות לערב את שכונת אחיסמך עם לוד, ואולי יש מחיצות ממש. כמו"כ יש המצרפים חיבור קשת או ריבוע עיר, ואכמ"ל בזה].

מענין לענין, לגבי אי אלו מחמירים שהעיר מודיעין עילית נראית ללוד, אזי אחרי בדיקה ככל שבכחי, אי אפשר לראות מתל לוד את העיר מודיעין עילית, בגלל הגבעות של יער בן שמן ומצפה מודיעין (הגם שהעיר מודיעין שמדרום לה, וצריחי המסגדים בכפרים מצפון לה – נראים מלוד), וכמו"כ מבדיקה מדויקת ככל שיכולתי, לא ראיתי את לוד העתיקה מבנין עירית מודיעין עילית, הנמצאת בגובהה של עיר, שגבעות יער בן שמן מסתירות אותה [יש לבדוק לגבי 'חדיד' אם נראית ממודיעין עילית, ובכל מקרה זה מרחק רב, הן לשם והן ללוד ולא מסתבר בכה"ג שייחשב נראה].

² ומש"כ הג"ר אריאל בוקוולד בקונו' 'הימים האלה נזכרים' (עמ' נו ואילך), לפקפק בכך שא"ז יותר מספק, כי שמא העיר מרוחקת מעט מכאן, זו דחייה שאין בה ממש. וברור לחלוטין שהעיר הכנענית שוכנת בתחומי העיר כיום.

ובהזדמנות אחרת נימק הגריש"א את דעתו בעוד אופן. גיסי רבי ישראל מאיר ברב"צ פלמן שאל את הגריש"א, והריני מצטט את דבריו כפי שהם (והמעשה היה בסוף ימיו אך אינני יודע באיזה שנה):

לאחר הברית (לבנו של ר' יצחק גרודקה מאלעד, בביהכ"ס תפארת בחורים) ניגשתי לרבינו הגר"ש אלישיב זצוק"ל, ושאלתי האם באלעד צריכים לעשות פורים גם בט"ו, ושאל מדוע? ועניתי מפני שהוא נראה ללוד שהיתה מוקפת חומה, ושאל מי אומר שזה לוד, אמרתי לו שהחוקרים אומרים שזה קרוב לודאי שזה לוד המקראית, ואמר זה כלום, (איני יודע אם כונתו היה שאינו סומך על חוקרים, אבל זה המילים שאמר). ושאלתי שגם אם זה לא לוד, מ"מ הוא ודאי באזור, ובאלעד נראה כל האזור, ועשה לי תנועת ביטול. ושאלתי אז מה למעשה אם באלעד צריך לחוש גם לט"ו, ואמר לא צריך. [הדברים נאמרו באידיש, ונסיתי לדייק עד כמה שניתן].

נראה שבסיס הכרעתו של הגריש"א הוא מכך שדברי החוקרים לא הוו אצלו משקל כלל, להכריע ללא מסורת ממש. ומשו"ה אין לחשוש בלוד יותר מהמנהג הותיק להחמיר מצד ששם העיר לוד עליה, שכנראה היתה בסביבה זו, ולכן לא ראה מקום לחשוש לנראה לספק (לעיר אלעד) וכהברכ"י. וזהו שענה 'מי אמר שזו לוד', שממילא זה חוזר לנידון של הגר"ש סלנט. ועדיין צ"ע הוראת מרן הגריש"א זצ"ל, כי בלתי ניתן להתעלם מהמחקר המוחלט שזו לוד.

[בשו"ת מנחת יצחק (חלק ח סי' סא) דן על מקום קברות שהוא באזור לוד העתיקה שרצו להוכיח משם על מקומה של לוד, וחור"ד על כך שא"ז מסייע לקבוע היכן היתה העיר עצמה. אלא שנידון זה שונה ובצדק טען המנח"י איך אפשר להכריח כמה מרחק היה מבית הקברות לעיר].

ג. הנהגת החזו"א בזיהוי ערים ששמותם קבוע

להשלמת בירור הלכה זו למעשה, הנה מנהג החזו"א בבני ברק לקרא מגילה בציבור בשל היותה סמוכה ליפו שספק מוקפ"ח, היה בכמה שלבים; מתחילה קרא בצנעה, ומשגדלה העיר והיה חיבור ממש, קרא בציבור (קונט' הימים האלה נזכרים). אילו היה החזו"א מפקפק בעצם היותה של יפו הקדומה על מקומה של יפו רבתי, או שמא היתה רק סמוכה ליפו רבתי, היה ממשיך לנהוג כך רק בצנעה, כי שמא יפו הקדומה כלל לא בשטח העיר דהיום, ושוב מה מועיל החיבור. ונראה שפשוט היה לו כי עיר ששמה עליה, וסימניה על הים, הרי כאן נמצא כאן היה³. [אמנם החזו"א עצמו כותב (שביעי' ס"ג סק"ט) גבי לפטור את שטח העיר בית שאן מת"מ: 'וגם עיקר בית שאן א"א לסמוך על השם כי בהמשך הזמן נהרסו וחזרו ונתישבו ופעמים נעתקו ממקומן הראשון ופעמים נשתנו השמות'. אלא שכוונתו שם לומר שאף את מקום העיר עצמה שאותה פטרו איננו יודעים בדיוק היכן היא. ולגבי יפו אף ללא שנדע מהו המקום המדויק של יפו הקדומה, פשט"ל שזה באזור הזה שכולו בתים כי העיר רחבה. ולכן כשהתחברה לתל אביב-יפו, גם בני ברק בכלל סמוך].

והנה גם לוד היא עיר פעילה ומפורסמת בחשיבותה לאורך כל התקופות, ומקומה עליה לאורך כל התקופות, מתוך עדויות נכרים רבות כמסל"ת, וכאשר גם נמצאו להדיא שכבות בתיה הישנים, א"א להכחיש את המציאות. מעטות הערים בא"י שיש בהם רצף ישוב, כגון; ירושלים, לוד, יפו, עכו, חברון ובית לחם ושכם. וכאשר חופרים ומוצאים את שכבת העיר הקדומה על

³ (ככל שאני מדייק מה ששמעתי בע"פ:) הרב בוקוולד אמר לי שסיפר לו רבי אברהם הורביץ ז"ל, שבשנת תש"ח או תש"ט הסתייפלער ראה את החזו"א בשושן פורים בחדרו שוכב על המיטה וקורא מגילת אסתר, ושאל אותו אודות זה ולא השיבו (כמדומה שפרט זה האחרון אמר לי הרב בוקוולד). ולהרב בוקוולד נראה שזה היה בשנת תש"ט, שאז ת"א התרחבה מאוד אחרי שהגיעו עולים רבים מקפריסין ממחנות ההסדר של הבריטים. ובשנת תשי"ב או תשי"ג (בפורים האחרון לחייו או כבר שנה לפני כן, שתי גירסאות; א' מהגר"ח קניבסקי וא' מהגר"ש דבילצקי), קראו מגילה במנין שלו בט"ו.

הסיפור הוא מפי נכדו של הרב הופמן; ר' זעליג שפירא עורר שיש חיבור גמור של רצף בתים מבני ברק ליפו, ולאחר קריאת המגילה בפורים החזו"א אמר להרב הופמן שהיה הבעל קורא, גם מחר תקרא (בבית הכנסת שבביתו), והוא לא רצה כל כך, שמא זה יהיה קבלה שלא רצה לעמוד בה, אמר לו החזו"א בבדיחותא, תגיד ויהי בימי אחשוורוש בלי נדר.

הנה החזו"א אוחז שמעיקר הדין סמוך לספק כספק, ועושי ב' ימים, ואילו ב"ב סמוכה ליפו הרי חייבת מעיקר הדין לדעתו, וא"כ למה ראה זאת רק כחומרא כנ"ל (שאמ"ל בבדיחותא תגיד בלי נדר). מסתבר שזה מטעם שלא נאמר בשום מקום שיפו היתה מוקפ"ח מימי יהושע, שמא חרבה חומתה קודם לכן. (אך זה ברור שהיתה מוקפ"ח, שהרי החזו"א בנגעים כתב שמוכח מרש"י קידו' נ"ז: שמוקפ"ח לענין שילוח צפור מצורע). אבל לא יתכן שהסתפק גם שמא איננה יפו כלל, כי אז זה ספק ספיקא שמא אינה יפו, ויפו עצמה לא ברירה כלל שהיתה לו חומה. וגם לא מסתבר שהחמיר בעלמא מצד מנהג יפו, לקרא בה בציבור, מבלי שהחליט שהכי הוא (אמנם הגר"ר יחזקאל ברטלר אמר להרב בוקוולד שלדעתו החזו"א לא נכנס לזה כלל, והחמיר בגלל המנהג, אך זה נראה כדבר רחוק).

מקומה, הנה היא לפנינו. [ונראה שמקומה של לוד בזמן חז"ל התרחבה הן לצפון תל לוד והן לדרומו, אלא שלוד הקדומה היתה בכללה. ומה שאמר ריב"ל שלוד מוקפ"ח, לא נחית הש"ס אם העיר הרומית כולה היא גם העיר הכנענית, כי בלא"ה כולה עיר אחת].

ויש לציין שאף גבי יפו, בהערות במס' קידושין למרן הגריש"א כתוב אודות הטענה שמא איננה יפו, שעל טענה זו אין תשובה. אמנם לא נוכל להתעלם שהחזו"א החליט שזו יפו ולא חשש למי יימר אלא כאן נמצא כאן היה (וזה מבלי לקחת בחשבון את הממצאים הנוכחיים של השער והחומה הכנענית העומדים על תילם). יתכן שגם הסתמך על מנהג יפו שמזכיר רי"צ הלוי (והדפיסו חמיו הגרנ"ה הלוי אב"ד יפו, בעמ' האחרון של סידור הגר"א שהדפיס), אך לא יתכן שעשה כן מבלי שיקול דעתו שיפו היא יפו. וכך נוהגים על פיו המדקדקים בבני ברק, ולא כחששו של הגריש"א מי יימר שזו יפו. ודומה לזה ענין לוד, אלא שמעליותא בה, לא כיפו, שודאי מוקפ"ח מימי יהושע היא כדאמרו בגמ'.

ועכ"פ מה שינהגו בה, אם מעיקר הדין רק בט"ו, אם לדינא כספק, לקרא בט"ו ללא ברכה (כעין טבריה, וכל ספק ממש הוא בכלל), כך יהיה המנהג בכל העיר לוד ורמלה רבתי, משום שודאי עכ"פ לוד דהיום יושבת על חרבות העיר הישנה. ויש מקום לבדוק לגבי באר יעקב אם הישוב ניר צבי מחבר אותה עם לוד בקרפף, ובעתיד הלא רחוק יתכן שגם ראשון לציון תתחבר לבאר יעקב בתוך קרפף (ואולי כבר עתה מחוברת), ויהיו כולם עיר אחת גדולה. וכמובן במושבים הסמוכים או נראים ללוד העתיקה (בן שמן, גנתון, זיתן, אחיעזר, ושכונת גני יער הסמוכה, ולכתשחובר לה שכונת אחיסמך/גני אילון, אף זמנה יהיה בט"ו).⁴

*

⁴ הגר"א בוקוולד העיר, שהיות וחלק מרבני זמנינו רואים את מקומה של לוד כמסופק, שמא נחשוש שגם העיר העתיקה הערבית (הנמצאת מדרום לתל לוד העתיק, ושם 'לוד' עליה) אולי היא לוד של ימי חז"ל, וממילא הסמוך או הנראה לה, אף שאינו נראה או סמוך לתל לוד העתיק, גם יהיו בכלל הספק שמא לוד היא. אלא שנראה לענ"ד שעכ"כ לא יעלה על הדעת. תינח מי שאין כח בידו להכריע מכח החפירות בתל לוד ורוצים לסמוך על מה שנהגו כבר רק להחמיר מספק בט"ו ולא כודאית, אבל לומר שלוד הערבית והביזנטית (ואולי הרומית) היא לוד מוקפת החומה אף שלא נמצאו בה כלל שכבות עתיקות, זה מתמיה, שעכ"פ כבר יש רגליים לדבר שלוד מוקפת החומה איננה בעיר הערבית אלא בתל לוד. ובעיר הערבית לא נמצאו (אף שגם אולי לא חפרו מספיק) ומהכ"ת.